

İSLÂM HUKUK TARİHİ AÇISINDAN İLK DÖNEM OSMANLI HUKUK ÇALIŞMALARINA BİR BAKIŞ (1299-1500)

Recep CİCİ*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde kuruluş yıllarından itibaren yönetimin her kademesinde İslâm hukuku benimsenmiştir. Bu nedenle ilmî çalışmalar, daha ziyade dinî ilimlerde ve özellikle de fıkıh alanında yoğunlaşmıştır. Şüphesiz, bu alanda yapılan çalışmaların hepsi aynı seviyede değildir. Bu itibarla Osmanlı âlimleri ve eserleri hakkında, özellikle fıkıhla ilgili eserler bakımından doğru kanaat serdedebilmek için yapılan çalışmaların çeşitli yönlerden incelenmesi gerekmektedir. İşte böyle bir amaçla bu makalede, Osmanlı Devleti'nin ilk döneminde (1299-1500) ortaya konan hukuk çalışmaları, taklid devrinin temel özellikleri çerçevesinde mukayeseli bir şekilde ele alınmıştır.

SUMMARY

A Glance on The Studies of Law in The Early Period of Ottoman State

In this article, it has been studied the explored of law done in the early period of Ottoman State (1299-1500) by comparing them with the essential characteristics of the imitation period

---

* Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi.

GİRİŞ

Bu incelemede, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ile yükseliş döneminin bir kısmını kapsayan, diğer bir ifade ile ilk iki asırlık (1299-1500) bir zaman dilimi içinde Osmanlı fakihleri tarafından gerçekleştirilen fıkıh çalışmalarına, fıkıh devrelerinin özellikleri açısından bakılacak ve bir mukayese yapılacaktır. Bu mukayese; bahis konusu dönemin fıkıh devreleri içindeki yerini belirlemek ve dönem hakkında söylenenlerle bu dönemin fakihleri ve eserleri hakkında yaptığımız tespitlerin, vardığımız sonuçların karşılaştırılması şeklinde olacaktır.

I. DÖNEMİN FIKIH DEVRELERİ İÇİNDEKİ YERİ

İslâm hukuk tarihçileri, genel olarak fıkıhın geçirmiş olduğu safhaları altı veya yedi devreye ayırarak ele almışlardır¹. Bu devreler “Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn, etbâu't-tâbiîn (büyük müctehid imamlar), taklid, duraklama ve kanunlaştırma” şeklinde sıralanabildiği gibi, siyasî gelişmeler esas alınarak “Hz. Peygamber, Râşid Halifeler, Emevîler, Abbasîler, Moğol istilâsından Mecelle'ye ve Mecelle'den günümüze”² şeklinde de tasnif edilmiştir.

Ayrıca Türklerin müslüman olmasını dikkate alarak, “Hz. Peygamber, sahâbîler, tâbiîler, müctehid imamlar, Karahanlılar, Selçuklular, Osmanlılara kadarki diğer Türk devletleri ve Osmanlılar” tarzında bir tasnifi benimseyenler de olmuştur³.

Hukuk tarihçileri tarafından Hz. Peygamber devri fıkıhın doğuşu, Râşid Halifeler ve Emevîler devri fıkıhın gelişmesi, Abbasîler devri fıkıhın olgunluk çağı, Abbasîlerin sonu ve Selçuklular ile Moğol istilâsından Mecelle'ye kadarki devir fıkıhın taklid ve duraklama çağı, Mecelle'den sonraki devir ise fıkıhın uyanış çağı olarak kabul edilmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi, Abbasîler dönemini (750-1258) fıkıhın olgunluk çağı olarak kabul eden İslâm hukuk tarihçileri bundan sonraki devreyi, “taklid devri” olarak görmekte-dirler. Bazı hukukçular “duraklama veya gerileme” devrini de bu kapsama almışlardır⁴. Dolayısıyla Abbasîler'den sonraki Türk-İslâm devletleri silsilesi içinde Anadolu

¹ Muhammed Yusuf Musa, Abdulvehhâb Hallâf, Muhammed el-Hudârî, Mustafa Ahmed ez-Zerka, Abdülkerim Zeydan, Hayreddin Karaman ve Fahrettin Atar bu yolu takip etmişlerdir.

² Karaman, Hayreddin, İslâm Hukuk Tarihi, s. 6.

³ Halil Cin ve Ahmed Akgündüz bu tasnifi benimsemişlerdir. bk. Cin- Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, I, 85 vd.

⁴ bk. Karaman, a.g.e., s. 141; Atar, Fıkıh Usûlü, s. 371.

Selçukluların yerine geçip 1299'dan itibaren varlık gösteren Osmanlılar⁵, fıkıhın olgunluk çağını yakalayamamışlardır. Bu itibarla sözkonusu dönem, her ne kadar gerek dünya ve gerekse kendi konjonktürü bakımından "Osmanlılar"ın kuruluş ve yükseliş devri" olarak kabul edilse de, fıkıh devrelerinin ayırımı noktasında "taklid devri", diğer bir ifade ile "duraklama devri" içinde yer almaktadır.

II. DÖNEMİN ÖNCEKİ DEVİRLERLE MUKAYESESİ

İslâm hukuk tarihçileri tarafından gerek taklid ve gerekse duraklama devirleriyle ilgili olarak tespit edilen en belirgin özelliklerin ilk dönem Osmanlı fıkıh çalışmalarında bulunup bulunmadığı, ya da ne kadar bulunduğu konusu önemli bir problem olarak ortaya çıkmaktadır.

Taklid devriyle ilgili olarak tespit edilen özellikler, bir ölçüde, taklid öncesi devirlerin nitelikleri konusunda da bize ışık tutmaktadır. Bu sebeple burada, "duraklama"yı da kapsamı itibarıyla genel olarak "taklid devri"nin temel özellikleri kısaca kaydedilecek; sonra da, Osmanlı'nın sözkonusu döneminde ortaya konan fıkıh çalışmaları bu çerçevede mukayeseli bir bakışla ele alınacaktır.

A. TAKLİD DEVRİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Şüphesiz kaynaklarda bu konu ile ilgili pek çok tespit yapılmıştır. Biz, bunların içinden en belirgin olanlarını dikkate almak durumundayız. Zira bir makale çerçevesinde daha fazla ayrıntıya inmek, araştırmanın amacını aşacağından uygun değildir.

Taklid devrinin temel özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Taklid ruhu ve Mezhep taassubunun oluşması,
2. İctihada tepkilerin artması,
3. Fakihler arasında irtibatın kesilmesi,
4. Selefin kitaplarına ilgisizliğin artması,
5. Orijinal eserlerin yazılmaması,
6. Hilâfa dair eserlerin ortaya çıkması,
7. İctihad yerine hile ve te'vilin kullanılması⁶.

⁵ Cin- Akgündüz, a.g.e., I, 106.

⁶ bk. el-Hudari, İslâm Hukuk Tarihi, s. 353-364; Karaman; a.g.e., s. 141-143; Atar, a.g.e., s. 371-373.

“İzar” örneğinde olduğu gibi, mezhebin ilk imamlarına ileri derecede bağlı oldukları görülen ilk dönem Osmanlı fakihlerinin, aynı mezhebe mensup diğer seleflerine itirazda bulunup onları tenkid ettikleri ve mezhep imamlarıyla diğer fakihleri aynı görmedikleri söylenebilir¹⁵.

Hanefî mezhebine bağlılık konusunda, Osmanlı fakihlerinin eserlerinde göze çarpan durumun bir benzeri de eğitim ve öğretimde müşâhede edilmektedir. Nitekim ilk dönem Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarının neredeyse tamamının hanefî fakihlerince kaleme alınan eserlerden oluşması bu tespiti teyid etmektedir¹⁶.

Gerek yazdıkları, gerekse medreselerde takip ettikleri eserlerden kendi mezheplerine sıkı sıkıya bağlı buldukları anlaşılan bu dönem fakihlerinin, zaman zaman diğer mezheplerden tercihler yaptıkları da gözlenmektedir.

Sözgelimi Ya’kub Paşa, “boşsun” ifadesine bağlı olarak gerçekleşebilecek talâk sayısı hususunda, Şâfiî’nin niyeti, Hidâye şarihlerinin ise lâfzın sözlük anlamını esas aldıklarını ve böyle bir sözle ancak bir talâk vaki olacağını ileri sürdüklerini kaydettikten sonra, bunun isabetli olmadığını ve niyetin esas alınması gerektiğini belirtmek suretiyle Şâfiî’nin görüşünü tercih etmektedir¹⁷.

Hanefîlerin aksine, abdestte niyetin farz olduğunu ifade eden aynı dönem fakihlerinden Musannifek, Şâfiî’nin de bu görüşte bulunduğunu belirterek kendi kanaatini onun görüşüyle desteklemektedir¹⁸.

Taklid ruhunun kök salması çerçevesinde gündeme gelen avamın mezhebi, bir mezhebe bağlı bulunmak, diğer mezheplerden yararlanmak ve belli bir mezhebi benimsemiş olan birinin diğer mezhep mensuplarının ardında namaz kılmasının caiz olup olmadığı gibi hususlarda bahis konusu dönem fakihlerinin çarpıcı gelebilecek görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

Taklid caizdir. Ümmetin ihtilâfı rahmettir.
Âlimlerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Avam bunlardan birinin görüşüyle amel etmek zorundadır. Ancak her konuda aynı mezhebi veya âlimi taklid etmek zorunda değildir. Burada aslolan, başka meselelerde diğer mezhep veya müctehidlerin de taklid edilebilmesidir¹⁹.

¹⁵ Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için bk. Cici, Recep, Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları (basılmamış doktora tezi), s. 358 vd.

¹⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, İlmiye, s. 22; Bilge, Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, s. 48-51.

¹⁷ Ya’kub Paşa, Hâşiye alâ Şerhi’l-Vikâye, vr. 86a.

¹⁸ bk. Musannifek, Kitâbu’l-Hudûd, vr. 34 a-b.

¹⁹ Geniş bilgi için bk. Fenârî, Fusûl, II, 415; Musannifek, Şerhu’l-Hidâye, vr. 26b, 32a; Kâfiyeci, Kitâbu’l-Ferah, vr. 42a; a.mlf., Neşâtü’s-sudûr, vr. 125a; Kirmastîzâde, el-Vecîz, vr. 39a; a.mlf., Zübde, vr. 68b.

Bu dönem ilmihâl eserlerinde de bu anlayışın açıkça dile getirilmiş bulunması²⁰ ve yukarıda değinildiği üzere az da olsa diğer mezheplerden de tercihlerin yapılmış olması, “ne pahasına olursa olsun bizimki mutlaka doğrudur, başka görüş ve mezhep tanımıyoruz” tarzındaki bir taassuba tepkinin ifadesi olarak kabul edilebilir.

2. İctihada Tepkilerin Artması

İslâm hukuk tarihçileri, ictihada tepki göstermenin mezhebe ya da imamlara sıkı sıkıya bağlı bulunmak, kendine güvenmemek, yeni görüş ve anlayışlara açık olmamak gibi sebeplerden kaynaklandığını ifade etmişlerdir.

Hanefî mezhebini benimsemiş ilk dönem Osmanlı fakihleri, diğer mezheplerde de olduğu gibi, kendi mezhep imamlarına bağlı bulduklarından dolayı genel olarak yeni bir görüş ortaya koyma gibi bir eğilimin içinde olmamışlar, daha ziyade imamların görüşleri arasından yapılacak tercihlere sıcak bakmışlar ve onların görüşleri dışında serdedilecek yeni görüşlere tepki göstermişlerdir. Yine de bu fakihler arasında bazı istisnaların bulunduğunu belirtmek gerekir. Bunlar; ictihada karşı yaygın olan menfî anlayışı bildiklerinden, bunun gerekliliğini ancak dolaylı olarak dile getirmeye çalışmışlardır. Sözgelimi Bedreddin Simâvî, taklidin elinde esir kaldıklarını ifade ile bu konudaki tepkisini belirtmektedir²¹. Molla Hüsrev de (885/1480) hanefî büyüklerinin bir takım prensipler koyduğunu, ancak bunlarla, daha sonra meydana gelen meseleleri çözenin mümkün olmadığını, bunun için takip edilecek bir yol gerektiğini vurgulamakta²² ve büyük âlimlerin umumî menfaatı dikkate alarak görüşlerini ortaya koyduğunu ilâve etmektedir²³. Nitekim o, kölelik konusunda, yaşadığı zamanı ve içinde bulunduğu şartları esas alarak ictihad ürünü sayılabilecek bir risâle kaleme almış ve ictihad hususunda, başka bir ifade ile yeni görüş serdetme noktasında cesaretini ortaya koymuştur²⁴.

İhtilâfın rahmet, şeriatın gayesinin de insanların maslahatını temin etmek olduğunu kaydeden Kâfiyeci ise (879/1494), bu iki esasa dayanarak yeni istinbatların cevâzını savunmakta²⁵ ve ictihadda bulunmak için “Kitap, Sünnet ve Marifet hakkında bilgi sahibi olmak” gerektiğini belirtmektedir²⁶.

20 bk. Kutbuddinzâde, ‘Ikdu’s-semin, vr. 2a.

21 Bedreddin Simâvî, el-Teshîl, mukaddime.

22 Molla Hüsrev, Dürer, I, 2.

23 a.mlf. Risâletü’l-velâ, mukaddime.

24 Risâlenin kısa bir muhteva tanıtımı için bk. Cici, a.g.e.,s. 224.

25 Kâfiyeci, el-Vecîz, vr. 37a vd.

26 a. mlf. Hülâsatü’l-akvâl, vr. 61a.

Önceki fakihlerin görüşleriyle yetinen ve ictihada sıcak bakmayan bazı Osmanlı fakihleri de, ictihad için gerekli şartları zorlaştırmaya çalışmışlardır. Meselâ; bazı konularda önceki görüşlere muhalif görüş serdeden Bedreddin Simâvî'ye tepki olarak ve onu tenkid amacıyla bir eser yazan Fahreddin Rûmî (864/1460), herkesin kendisini ictihada ehil görmesinin doğru olmadığını belirtmekte ve bunun ancak es-Serahsî (483/1089) tarafından kaleme alınan ve hanefî doktrinini toplayan çalışmaların başında gelen el-Mebsût'un ezbere bilinmesi durumunda mümkün olabileceğini öne sürmektedir²⁷.

Sözkonusu dönem Osmanlı fakihleri, münferid bazı meselelerde özellikle kendi mezhep imamlarının ya da diğer sünnî mezhep imamlarının görüşleri arasından tercihlerde bulunmakla birlikte, genel olarak Rûmî'nin görüşünü paylaşmaktadırlar. Nitekim onlar, bir bakıma hikmetin bilgisi sayılan felsefeyi de dışlamışlardır²⁸. Onlara göre aslolan ictihad değil, imamlardan nakledilen görüşlerin delillerini ve hikmetlerini tespit etmek ve bu şablonla yeni meseleleri çözmektir. Zira hemen herşey söylenmiş ve kitaplara geçmiştir. Bütün mesele bunlara ulaşabilmek ve onları bugüne taşıyabilmektir.

Zikredilen bu anlayış sebebiyledir ki, büyük ölçüde klâsik kaynaklardaki bilgi ve görüşlerin aksine kanaat serdetme eğiliminde olan İbn Teymiyye (728/1328) ve talebesi İbn Kayyım (751/1350) gibi âlimler, Osmanlı âlimleri arasında rağbet görmemişlerdir. Nitekim, tespitlerimize göre ilk dönem Osmanlı fakihlerinin çalışmalarında bunların isim ve eserlerine rastlanmamaktadır²⁹.

3. Fakihler Arasında İrtibatın Kesilmesi

Önceki devirlerde, Horasan, Mısır, Bağdat, Nişabur gibi ilim merkezleri arasında, hatta daha uzak yerlere kadar ilim için gidip-gelindiği, ilim alış-verişinde bulunulduğu ve böylece ilmî inkişâfın sağlandığı; "duraklama devri"nde ise, gerek âlimler ve gerekse ilim merkezleri arasında irtibatın kesildiği, hac veya başka münasebetlerle kurulabilecek temasın kurulmadığı, hatta böyle bir ihtiyacın hissedilmediği kaydedilmektedir³⁰.

Makalemize konu olan ve özellikle fıkıhla ilgili eser vermiş bulunan fakihlerin takriben yarısı, Anadolu ve Anadolu dışındaki uzak ilim merkezlerine gitmiş, oradaki âlimlerle ilmî görüşmelerde bulunmuştur.

²⁷ Fahreddin Rûmî, Ferâid, vr. 146a.

²⁸ Hukuk tarihçisi Zeki Velidi Togan'ın kanaatı da Osmanlı alimlerinin felsefeye sıcak bakmadıkları yönündedir. bk. Togan, Umûmî Türk Tarihine Giriş, s. 375 vd. Dönemimiz fakihlerinden felsefeye ve felsefecilere tepki gösterenlerin bazıları şunlardır: Molla Gürânî, Molla Samsünzâde, Ahizâde. bk. Cici, a.g.e., s. 247, 237, 284.

²⁹ bk. Cici, a.g.e.,s. 377.

³⁰ bk. Karaman, a.g.e.,s. 11.

Tespitlerimize göre, inceleme konusu dönemde yüksek öğrenim için Anadolu'dan dışarıya gitmiş ve eser vermiş olan fakihlerin sayısı 12, eser vermemiş olanların sayısı ise 3'tür. Buna karşılık Anadolu (Osmanlı)'ya gelmiş ve eser vermiş fakihlerin sayısı 11, eser vermemiş olanları sayısı ise 4'tür.

Anadolu'dan dışarıya gidenler daha ziyâde Suriye, Mısır, İran ve Orta Asya gibi ülkelerde yüksek öğrenimlerini tamamlayıp tekrar ana vatanlarına dönmüşlerdir. Dışarıdan Anadolu'ya gelenler ise, İran, Kırım, Şahrûd, Herat, Semerkand, Suriye, Mısır, Şiraz gibi bölgelerden gelmişlerdir.

Osmanlı'ya eleman vererek onu ilmî yönden besleyen Anadolu'daki o devrin ilim merkezlerinin başlıcaları da Konya, Karaman, Aksaray, Amasya, Tire, Tokat, Sivas ve Kayseri'dir³¹.

Osmanlı âlimlerinin yüksek tahsil için Anadolu'nun dışındaki ilim merkezlerine gitmeleri devletin kuruluş yıllarında vuku bulduğu gibi, dışarıdan Anadolu'ya yetişmiş âlimlerin gelmeleri de aynı yıllara rastlamaktadır³².

Nihayet Osmanlı eğitim-öğretim kurumlarının her yönden, özellikle de eğitim-öğretim faaliyetini yürütecek ilim adamları (müderrisler) bakımından teşkilatlanması sağlanmış; bu çerçevede Anadolu'nun dışındaki ilim merkezlerine ihtiyaç kalmayınca, gidiş-gelişler ve ilmî seyahatler azalmıştır. Fakihlerin Anadolu dışındaki ilim merkezlerine yönelişleri bakımından seyahat trafiğinin en yoğun olduğu zamanlar Yıldırım ile II. Murad dönemleridir. Fatih döneminde bu seyahatler neredeyse yok gibidir. İncelediğimiz dönem fakihlerinden sadece Ali Kuşçu ve Küpelizâde Fatih zamanında Anadolu'ya gelmişlerdir.

Hac ibadeti, Osmanlı fakihlerinin bazıları için bir tanışma ve ilim alış-veriş vesilesi olmuştur. Örneğin, Molla Gürânî'nin (893/1488) Anadolu'ya gelmesi, hac ibâdeti için yola çıkan Molla Yegân'la (846/1442) tanışması sayesinde olmuştur³³.

Şerefüddin Kırîmî (840/1436), hac vesilesiyle Şam'a gittiğinde, "Menâr" a yazmış olduğu ve yanında taşıdığı şerhi ile ilgili notları hakkında oradaki âlim ve fakihlerle görüş alış-verişinde bulunduğunu ifade etmektedir³⁴.

Bütün bunlar gösteriyor ki, giderek azalmış olmakla beraber dönemin fakihlerinin gerek Anadolu ve gerekse diğer İslâm ülkelerinin âlimleriyle ilişkileri ve bilgi alış-verişleri sürmüştür.

³¹ bk. Bilge, a.g.e., s.11.

³² Dışarıya giden veya dışarıdan gelen bu âlimler hakkında bilgi için bk. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, 521-522.

³³ Taşköprüzâde, Şakâik, s. 89; Mecdî, Hadâik, s. 103.

³⁴ bk. Şerefüddin Kırîmî, Şerhu'l-Menâr, mukaddime.

4. Selefin Kitaplarına İlgisizliğin Artması

İslâm Hukuk tarihçilerine göre, taklid ve gerileme döneminde gerçek manasıyla fıkıh bilgini yetiştiren, okuyana ichtihad ruhu aşıl原因an müctehid imamların, talebelerinin ve onları takip edenlerin eserleri okunmamış, bunlarla ilgilenen olmamış, himmetler zayıflamış, hedefler küçülmüş, kısa yoldan hazır bilgilerin ezberlenmesi tercih edilmiş³⁵; ayrıca medreselerde kaynak kitaplar yerine, kâide ve i'rab münakaşalarıyla vakit öldürülmüş, âlet ilimlerine verilen önem temel İslâmî ilimlere verilmemiştir³⁶.

Osmanlı fakihlerinin selefin kitaplarına yönelik tutumlarını ortaya koyabilmek için, inceleme konusu dönem itibariyle Osmanlı medreselerinde okutulan fikhî eserlere ve bu dönem fakihlerinin hangi eserler üzerinde çalışma yaptıklarına kısaca göz atmamız gerekecektir.

İncelemelerimize göre, ilk dönem Osmanlı medreselerinde usûl-i fıkıh alanında genellikle dokuz kadar eser ve bunların şerh ve hâşiyeleri takip edilmiştir³⁷. Altısı metin, ikisi şerh ve biri de hâşiye olan bu eserler 13-15. asırlarda kaleme alınmışlardır. Usûl yazarlarından İbn Hâcib (646/1245) mâlikî, diğerleri hanefîdir.

Furû-i fıkıhtan ise genel olarak sekiz eser okutulmuştur³⁸. Bunların altısı metin, ikisi şerhtir. Ayrıca, furû yazarlarının hepsi de hanefîdir.

Gerek usûl ve gerekse furû'dan takip edilen bu eserlerin, âdetâ Osmanlı âlim ve talebeleri için birer el kitabı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu sınırlı kaynaklar, Osmanlı'nın hukuk alanındaki temellerini oluşturmuştur. Nitekim onlar, bu çalışmaları ve yazarlarını esas alarak görüşler serdetmişler ve tenkidler yapmışlardır. Bununla birlikte, sözkonusu dönemdeki çalışmalara bilgi kaynakları açısından bakıldığında, İmam Muhammed'in eserlerine ve bunların şerhlerine daha çok yer verildiği görülecektir³⁹.

Ancak bu eserler, hiç bir zaman ilk dönem Osmanlı fakihleri tarafından şerh ve hâşiye konusu yapılmamıştır. Halbuki Karahanlılar devri

35 Karaman, a.g.e.,s. 143.

36 Atar, a.g.e.,s. 371.

37 Uzunçarşılı, a.g.e.,s. 22; Bilge, a.g.e.,s. 51. Usûl-i fıkıhtan şu eserler takip edilmiştir: Muhtasarü'l-Muntahâ (İbn Hâcib, 646/1249), el-Muğni (Habbâzi, 691/1292), el-Menâr (Nesefî, 710/1310), et-Tenkîh (Sadruşşeria, 747/1346), et-Tavdîh (Sadruşşeria), et-Telvîh (Taffâzânî, 792/1389), Fusûlü'l-bedâyi' (Molla Fenârî, 834/1431), Mirkâtü'l-vusûl (Molla Hüsrev, 886/1481), Mir'atü'l-usûl (Molla Hüsrev).

38 Uzunçarşılı, a.g.e.,s.22; Bilge, a.g.e.,s. 48 vd. Furû-i fıkıhtan şu eserler takip edilmiştir, el-Muhtasar (Kudûrî, 428/1037), el-Hidâye (Mergînânî, 593/1197), el-Ferâiz (Secâvendî, 586/1200), el-Vikâye (Tacuşşeria, 693/1294), Muhtar (Mevsilî, 693/1294), Mecma'u'l-bahreyn (İbnu's-Sââtî, 694/1295), Kenzü'd-dekâik (Nesefî, 710/1310), el-İnâye (Alâeddin Esved, 800/1397), Gururü'l-ahkâm (Molla Hüsrev, 886/1481), Dürerü'l-hukkâm (Molla Hüsrev).

39 bk. Cici, a.g.e.,s.373-376.

Maveraünnehir fakihlerine baktığımızda, farklı bir durumla karşılaşmaktayız. Bu devir furû şerhlerinin büyük bir kısmının İmam Muhammed'in eserlerine yapılmış olduğu görülmektedir. Nitekim, Karahanlılar devri Maveraünnehir hukukçuları tarafından yaklaşık iki buçuk asırlık bir zaman dilimi içinde meydana getirilen 196 çalışmadan 100 kadarı furû'a dairdir. Bunların 60'ını furû şerhleri teşkil etmektedir. Bu 60 şerhden 40 kadarı ise İmam Muhammed'in eserleri üzerinde gerçekleştirilmiştir⁴⁰.

Buna karşılık, ilk dönem Osmanlı fakihlerince yazılan şerhlerin hemen tamamı Maveraünnehir İslâm hukukçularının eserleri üzerindedir. Sözelimi; kuruluşu takip eden ilk iki asırlık süre içinde toplam 150 eser verilmiş, bunlardan 60'ı furû ile ilgili olup 22'si şerh, 11'i de hâşiyedir.

Şerh ve hâşiyelerin büyük bir kısmı ise, başta Maveraünnehir hukukçusu Mergînânî olmak üzere Neseî, Tacüşşerîa, Sadrüşşerîa gibi muteahhirûn fakihlerinin eserlerine yazılmıştır⁴¹.

Bütün bu bilgilerin ışığında, ilk dönem Osmanlı fakihlerinin, selefî gerek usûl-i fıkıh gerekse furû-i fıkıhta dinamik bir ruhun ve diri bir zihnin ifadesi olarak ortaya koyduğu önemli eserleri yeterince değerlendiremedikleri söylenebilir.

5. Orijinal Eserlerin Yazılmaması

Bu dönemde ihtisâr bir marifet kabul edilmiş, bir kelime ile anlatılacak hükmün iki kelime ile anlatılması kusur sayılmıştır. Bu telakki, bilmece şeklini almış metinlerin doğmasına sebep olmuş, anlaşılmayan metinlere şerh yazılmış, bunları da hâşiye ve ta'lik takip etmiştir. Bu metod talebenin ruh ve manadan lafza, şekle yönelmesine sebep olmuştur⁴².

Eserlerin nitelikleri üzerinde durduğumuza göre, öncelikle ilk dönem Osmanlı fakihleri tarafından gerçekleştirilen çalışmaların türlerine göz atmamız gerekecektir. Bu çalışmalar türlerine göre şöyle bir dağılım göstermektedir⁴³:

Metin	Şerh	Hâşiye	Ta'lik	Muhtasar	Risâle	Tercüme
30	44	41	3	3	26	3

40 Bu bilgiler, Yusuf Ziya Kavakçı'nın "XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maveraünnehir İslâm Hukukçuları" adlı eseri taranarak tespit edilmiştir.

41 Geniş bilgi için bk. Cici, a.g.e.,s. 390-394.

42 Karaman, a.g.e.,s. 143.

43 Geniş bilgi için bk. Cici, a.g.e.,s. 321.

İlk iki asırlık bir zaman dilimine yayılan yukarıdaki çalışmaların toplam sayısı 150'dir. Bunlardan sadece 3'ü muhtasar olup ikisi usûl, biri de fetvâ kitabı üzerinde gerçekleştirilmiştir⁴⁴. Bununla birlikte dönemin âlimleri, gerek metin-şerh-hâşiye ve gerekse diğer türlerde ortaya koydukları çalışmaların mukaddimelerinde cehd ve gayretin azaldığını, insanların hacimli eserler yerine muhtasar çalışmalara yöneldiklerini dile getirerek kendi eserlerine bu zaviyeden bakılması gerektiğini vurgulamışlardır.

Nitekim Alâeddin Esved (800/1397), "Künûzü'l-envâr fî şerhi Rumûzi'l-esrâr" isimli şerhinin başında, bu çalışmasının özelliklerini sıralamakta; akli ve nakli delilleri kullanarak, usûl ile furûu tatbik ederek muhtasar bir eser tasnif ettiğini kaydetmektedir⁴⁵.

Dönemin fakihleri içinde önemli bir konuma sahip bulunan Bedreddin Simâvî, "Câmiu'l-fetâvâ" adlı eserinin önsözünde, kendi devrini kastederek, himmetlerin uzun metinlerden muhtasarlara kaydığını, bu sebeple kendisinin güvenilir fetva kaynaklarından önemli gördüğü meseleleri topladığını belirtmektedir⁴⁶.

Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmı Molla Fenârî (834/1431) de, üzerine şerh yazdığı Sirâciyye için, onun muhtasar bir çalışma olduğunu ifade etmekte⁴⁷, Abdülvâcîd b. Muhammed (838/1434) ise "İhtiyârât" isimli bir muhtasar çalışmayı arzu ettiğini, bunun için de "Kitâbu'n-Nukâye"yi seçtiğini zikretmektedir⁴⁸.

Türler içinde ta'likler sayıca az, şerh ve hâşiyeler ise eserlerin büyük çoğunluğunu teşkil etmektedir. Hâşiyeler usûl alanında daha yoğun olup bunların büyük kısmı Fatih devri fakihlerine aittir. En çok sayıda hâşiye, Taftâzânî'nin, "et-Tavdîh" şerhine yapmış olduğu "et-Telvîh" adlı eserine yazılmıştır. Şerhler ise furûda daha yaygındır. En çok şerh Tacuşşeria'nın "el-Vikâye"sine yazılmıştır⁴⁹. Adı geçen eserin "el-Hidâye"nin bir hülâsası olduğu dikkate alınırsa, bu dönemdeki furû şerhlerinin büyük bir kısmının aslında el-Hidâye üzerine yazıldığı sonucuna varılabilir.

Burada asıl üzerinde durulması gereken husus, metinlerin başka bir ifadeyle telif eserlerin diğer türlere oranla durumunun ne olduğudur. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere toplam 150 eserden ancak 30'unu

44 Eserler için bk. Cici, a.g.e., s. 327, 332.

45 bk. Alâeddin Esved, Künûzü'l-envâr, vr. 2b.

46 Bedreddin Simâvî, Câmiu'l-fetâvâ, vr. 1a.

47 M. Fenârî, Şerhu'l-Ferâiz, vr. 2a.

48 Abdülvâcîd b. Muhammed, Kitâbu'l-İhtiyârât, mukaddime. en-Nukâye, el-Vikâye'nin muhtasarıdır. Saduşşeria, dedesi Tacuşşeria'nın kendisi için telif ettiği "el-Vikâye" adlı eserini ihtisar etmiş ve buna "en-Nukâye" adını vermiştir. bk. Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn, II, 1971-1972. Aslında el-Vikâye de, el-Hidâye'nin muhtasarı gibidir.

49 bk. Cici, a.g.e., s. 336, 339.

metinler oluşturmaktadır. Bunların da 6'sı usûl, 10'u furû, 6'sı ilmihâl, 1'i kavâid, 3'ü kamu hukuku, 4'ü fetvâ ile ilgilidir⁵⁰. Sözkonusu eserler içinde özellikle ele alınması gerekenler usûl, furû ve fetvâ alanlarında yapılan çalışmalardır. Ancak bunların bir kısmı da yine muhtasar, yani eskilerin kaleme aldığı üç-dört eserin hülâsası veya tek mezhep esas alınıp diğerlerine pek yer verilmeden sadece bu mezhebin görüş ve delillerinin üstünlüğünü ispat etmeyi amaç edinen çalışmalardır. Nitekim yukarıda zikredildiği gibi, Bedreddin Simâvî'nin, "Câmiu'l-fetâvâ" adlı kendi eseri hakkında söyledikleri bunun bir örneği sayılabilir. Ayrıca makalemizin "taklid" maddesinde yer verdiğimiz Alâeddin Esved, Molla Fenârî ve Kirmastîzâde'nin (906/1500) ifadeleri de bu tespiti teyid etmektedir.

Kısaca belirtmek gerekirse; ilk dönem Osmanlı fıkıh çalışmaları daha ziyade ihtisar niteliği taşıyan, çoğu defa mezhep içi tartışmaları nakledip diğer mezheplerin görüş ve delillerine yer vermeyen ve yeni görüşleri cesaretle ele almayan eserlerdir. En azından, bu eserlerin genel olarak fikhî anlayışı geliştirecek ve müctehid yetiştirecek nitelikte orijinal çalışmalar olmadığı söylenebilir.

6. Hilâfa Dair Eserlerin Yazılması

İslâm âlimleri, ihtilâfın rahmet olduğu ve ortaya koyacakları görüşlerinden dolayı âlimlerin hata etseler de sevap alacakları gibi ilkelerden⁵¹ hareketle çeşitli konularda fikir beyan etmişler ve farklı görüşler serdetmişlerdir. Bu farklı anlayış ve telakkiler, hem muhtelif mezheplerin oluşmasına hem de âlimler ve mezhepler arasında tartışmalara sebep olmuş; gerek âlimler ve gerekse mezhepler arasında münazara ve münakaşalar başlamıştır. Bu münazara ve münakaşalar, müstakil eserlerin kaleme alınmasına⁵² ve mukayeseli hukuk (ilm-i hilâf)⁵³ diye bilinen bir ilim dalının meydana gelmesine neden olmuştur.

İlm-i hilâfın İslâm fikhî ile yakından ilgisi bulunmaktadır. Fakihler, bu alanda müstakil eserler kaleme aldıkları gibi, fıkha dair yazdıkları eserlerinde de hilâfiyâta yer vermişler; bu yolla mezheplerini savunmaya çalışmışlardır.

⁵⁰ bk. Cici, a.g.e., s. 330.

⁵¹ Bu ilkeler hadislere dayanmaktadır. Hadisler için bk. Buhârî, l'tisâm, 21; Müslim, Akdiye, 15; İbn Mâce, Ahkâm, 3; el-Aclûnî, Keşfu'l-hafâ, I, 64.

⁵² Bu konuda ilk eserin Debûsî tarafından kaleme alındığı kaydedilmektedir. bk. İzmirli İsmail Hakkı, İlm-i Hilâf, s. 4; Kavakçı a.g.e., s. 60; Muhammed Hamidullah, İslâm Hukuku Etüdları, s. 66; Karaman, a.g.e., s. 131.

⁵³ İlm-i hilâf hakkında geniş bilgi için bk. İzmirli, a.g.e., s. 4; Hamidullah, a.g.e., s. 66; Karaman, a.g.e., s. 131.

Osmanlı fakihlerinden Karahisârî (720/1320'den sonra), ilm-i hilâfın ne kadar önemli olduğunu şöyle dile getirmektedir:

“Bu ilmin imamların görüş ve icihadlarını anlamada büyük yararı vardır. Bu ilmi öğrenen, imamların mezheplerini bilir”⁵⁴.

Gerçekten Karahisârî'nin dediği gibi, bu ilim, genel olarak böyle bir amaçla kullanılmış; ancak savunulmasında da araç olarak görülmüştür. Eğer bu ilim objektif bir şekilde kullanılmış olsaydı, şüphesiz daha büyük yarar sağlayacaktı.

İlk dönem Osmanlı fakihleri müstakil hilâf eserleri yazmamakla beraber, fıkha dair kaleme aldıkları risâle ve ilmihâllere varıncaya kadar hemen bütün çalışmalarında ihtilâflı meseleleri ele alırken hilâfîyâta da yer vermişlerdir. Ancak farklı görüşlerin ve delillerin mukayesesini yaparken kendi mezheplerini savunma amacını güttükleri, bizzat yazarların beyanlarından anlaşılmaktadır. Bu konuda bir iki örneğe yer vermemiz faydalı olacaktır.

Dönemin fakihlerinden Molla Fenârî, “Fusûlü'l-bedâî” adlı eserinde takip ettiği metodu belirtirken, “Hanefî ve Şâfiî usûlüne göre ortaya konmuş esasları topladım”⁵⁵ şeklinde bir ifadeye yer vermektedir⁵⁶. Bununla birlikte o, adı geçen çalışmasında hem mezhep içi ihtilâflara yer vererek tasvip ve tercihlerde bulunmakta; hem de diğer mezheplere yer verip delillerini de kaydettikten sonra hanefî mezhebinin ileri sürdüğü delillerin daha kuvvetli olduğunu ispat hususunda özen göstermektedir⁵⁷. Molla Kirmastîzâde de “el-Vecîz fi'l-usûl” isimli eserinin telif amacını, “Şâfiî usûlüne de işaret etmek suretiyle Hanefî usûlünü yazmak”⁵⁸ şeklinde ortaya koymaktadır.

Sözkonusu dönem Osmanlı fakihleri, eserlerinde sadece Şâfiî mezhebine değil, diğer fikhî ve itikâdî mezheplere de yer vermişlerdir⁵⁹. Ne var ki burada, kendi mezhep görüşlerinin daha kuvvetli olduğunu ispat etme amacını taşımışlardır. Sözgelimi, bir kısım fakihler mezhep görüşünü savunmak ya da üstünlüğünü ispat etmek için sahih kaynaklarda zikredilen bazı hadisleri zayıf kabul edebilmişlerdir⁶⁰.

⁵⁴ Karahisârî, Şerhu Manzûmeti'n-Nesefî fi'l-hilâf, vr. 8a.

⁵⁵ Fenârî, Fusûl, I, 2.

⁵⁶ Geniş bilgi için bk. Aydın, Hakkı, İslâm Hukuku ve Molla Fenârî, s. 108-124.

⁵⁷ bk. Fenârî, a.g.e., II, 100.

⁵⁸ Kirmastîzâde, el-Vecîz, vr. 1b.

⁵⁹ Örnekler için bk. Kutbuddin İznîkî, Mukaddime, vr. 15b; Esved, İnâye, I, vr. 2b; Muslihuddin Karamânî, Şerhu'l-Mukaddime, vr. 39b; Musannifek, Kitâbu'l-Hudûd, vr. 34b; Sinân Paşa, Haşiyeye alâ Şerhi'l-Vikâye, vr. 11a; İbn Kâdî-i Ayasluğ, Şerhu'l-Menâr, vr. 3b-4a; Ahîzâde, vr. 6a.

⁶⁰ Örnek için bk. Seyyid Ali Komenâtî, el-İnâye, vr. 5a.

7. İctihad Yerine Hile ve Te'vilin Kullanılması

Bu madde çerçevesinde dönemin özellikleri; “yürüten hayata donmuş hükümlerin intibakını sağlamak için icthad yerine te'vil ve hile kapısının açıldığı, ‘hiyel ve mehâric’ yoluyla mezheplerin katı hükümlerinin yumuşatılmaya çalışıldığı, fakat çoğu zaman İslâmın ruhundan uzaklaşıldığı” şeklinde ortaya konmuştur⁶¹.

İctihad müessesesi işletilmeyince, bunun tabii bir sonucu olarak te'viller ve hile yoluyla olayların üstesinden gelme teşebbüsleri devreye girecektir. Çünkü hem nasslar sınırlı, hem de imamların icthadları zamanla kayıtlıdır. Bu gerçeği görenler, icthad ve istinbatın gereğini savunmuşlardır. Bu noktada ilk dönem Osmanlı fakihlerinden Bedreddin Simâvî, Musannifek, Molla Hüsrev ve Kâfiyeci örnek olarak zikredilebilecek bilginlerdir.

Söz konusu dönem Osmanlı fakihleri tarafından gerçekleştirilen çalışmalar arasında “hiyel ve mehâric” kitaplarına rastlanmamakla birlikte, kimi fakihler imamların icthadlarını uyulması zorunlu şer'î nass gibi görüp onları yorumlarıyla savunmaya çalışmış; kimileri de onların görüşlerini Kur'an ve Sünnet süzgecinden geçirmeyi kabul etmişlerdir. Burada Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un “izar-kulak arasının yıkanıp yıkanmayacağı” hususundaki kanaatları, üzerinde fikir yürütülen konular olarak zikredilebilir. Bu dönem eserlerinde imamların görüşlerine yönelik olmak üzere “burada şuna dayanılmaktadır, şunu dikkate almıştır, bunu kasetmiştir, onun gayesi sizin söylediğiniz gibi değildir, bu bölge farkından kaynaklanmaktadır, onların söyledikleri asıl ve bağlayıcıdır, onların söylemediğini söylemek kimin haddinedir, onlar öyle söylese de sahih olan şudur” gibi ifadelerle ortaya konan yüzlerce te'vil, yorum ve tartışma vardır⁶².

İslâmın ruhuna uymayan hilelerin, özellikle zekât ve talâk konularında üretildiği kaydedilmekle beraber⁶³; biz, burada incelemeye çalıştığımız dönem itibariyle başka konularda iki hile örneği üzerinde durmak istiyoruz.

Birinci örnek “bey' bi'l-vefâ” ile ilgilidir⁶⁴. Kimilerine göre insanların ihtiyacından dolayı geçerli bir akit olarak görülen “bey' bi'l-vefâ”;

61 bk. Karaman, a.g.e., s. 143.

62 Bu ifadelerin yer aldığı bazı kaynaklar şunlardır: Karahisârî, Manzûme, vr. 12a, 13a 15; Esved, Künûz, vr. 7b; Bedreddin Simâvî, et-Teshîl, vr. 19a; Şerefüddin Kırîmî, Şerhü'l-Menâr, vr. 5a; Kara Sinân, Haşiye alâ Şerhi'l-Vikâye, vr. 6b; a.mlf., Zeyyinu'l-Menâr, vr. 1b-2a; Devletoğlu Yusuf, Manzum Vikâye Tercümesi, vr. 2b; Molla Hüsrev, Mir'ât, s. 15; Ahîzâde, Zahîre, vr. 6a.

63 bk. Karaman, a.g.e., s. 143.

64 Bey' bi'l-vefâ: Bir kimse bir malı ahara semeni reddettikde geri vermek üzere şu kadar kuruşa satmaktır. (Bir malı, bedelini red ve iade halinde geri verilme üzere satmak). Mecelle, mad. 118.

kimilerine göre de bir hiledir. Bedreddin Simâvî, “bey’u’l-vefâ”nın aslında bir rehin olduğunu; ancak yaygınlaşması ve insanların ona ihtiyaç duymaları sebebiyle, “ribâ hilesi” olarak örfleştirilen bir bey’ haline geldiğini ifade etmektedir⁶⁵. Ayrıca o, “Câmi’ü’l-fetâvâ” adlı eserinde aynı bilgileri tekrar ettikten sonra, “insanların, çoğu zaman ihtiyaç duymalarından dolayı böylesi hilelerden menedilmeyeceğini” belirtmektedir⁶⁶.

İkinci örnek ise, ölen birinin üzerinden namaz borçlarını düşürmek gayesiyle yapılan “devir”le ilgilidir. Abdurrahman Aksarâyî (854/1450’den sonra), Anadolu’da fıkıh ve ahlâk konularını kapsayan Türkçe kitapların bulunmaması sebebiyle, bu boşluğu doldurmak ve halka Türkçe olarak dinlerini öğretmek üzere, pek çok ilâvede bulunarak Farsça’dan Türkçe’ye kazandırdığı ve “İmâdü’l-İslâm” adını verdiği ilmihâl eserinde bu konulara yer vermektedir. Yazarın “devir”le ilgili değerlendirmesi şöyledir:

“Devir, sonraki âlimler tarafından müslümanlara kolaylık olsun diye konmuş bir hiledir. Sahih bir şekilde yapıldığında, ölünün (devirden sonra) namazlarının sâkit olduğundan şüphe etmek caiz değildir. Bunu inkâr, şeriatı inkâr gibidir.”⁶⁷

SONUÇ

İncelememize konu olan dönem; fıkıh devreleri itibariyle genel manâda “taklid”, hususi manâda “duraklama” devresi içinde yer almakla beraber, İslâm hukuk tarihçileri tarafından bu devrelerle ilgili olarak kaydedilen bütün özellikleri taşımamaktadır.

Nitekim diğer mezheplerden tercihlerin yapılması, nadir de olsa bazı konularda hanefî imamlarının görüşlerine itiraz edilerek bu görüşlerin dışına çıkılması ve yeni görüşlerin ortaya konulması, avamın mezhebi ve diğer mezheplerden yararlanıp yararlanamayacağı hususunda son derece kolaycı ve esnek bir tutumun izlenmesi, en azından bu dönemde katı bir taassubun bulunmadığının kanıtları sayılabilir.

Osmanlı fakihleri, istisnaları bulunmakla birlikte, genel olarak icthada sıcak bakmamışlar; ancak mezhep imamlarının ve seleflerinin görüşlerinden yapılacak tercihleri hoş görmüşlerdir. Bu sebeple, hemen bütün çalışmalarda çeşitli te’villere ve mezhep içi farklı görüşleri uzlaştırma çabalarına rastlamak mümkün olmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin ilk iki asırlık dönemi, İslâm ülkeleri ve âlimleri arasında gidiş-gelişin, bilgi alış-verişinin en yoğun olduğu zaman kesitini oluşturmaktadır. Özellikle II. Murad devri, bu hususta zikredilmeye değer, bir önemi haizdir.

⁶⁵ bk. Bedreddin Simâvî, Câmi’, I, 234.

⁶⁶ a. mlf., Fetâvâ, vr. 81a-b.

⁶⁷ Abdurrahman Aksarâyî, İmâdü’l-İslâm (sad. Mehmed Rahmi), s. 235.

Bu dönemde, gerek usûl gerekse furû'da daha ziyade müteahhirûn âlimlerince kaleme alınan çalışmalar esas kabul edilmiş; gerçek manâda fıkıh bilgini yetiştiren, okuyana ictihad ruhu aşıl原因an müctehid imamlarla talebeleri ve takipçilerinin eserleri fazla ilgi görmemiştir. Bunun tabii bir sonucu olarak devrin âlimleri, çok defa muhtasar çalışmalara yönelmişler ve şerh, hâşiye, ta'lik türünde ürünler vermişlerdir. Önceki devrelere göre, bu dönem çalışmalarında nicelik ve nitelik bakımından da bir gerileme olmuştur. Öyle ki Osmanlı fakihleri, furû şerhlerini daha çok Maverâünnehir Türk hukukçusu Merğînânî'nin "el-Hidâye"si üzerinde yoğunlaştırmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarındaki zorluklar dikkate alındığında, her şeye rağmen bu dönem fakihleri tarafından gerçekleştirilen fıkıh çalışmalarının büyük ölçüde hedefine ulaştığını, haleflerine kaynak teşkil ettiğini ve günümüze de ışık tutabilecek önemli yönlerinin bulunduğunu belirtmek kanaatimizca yanlış olmayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülvacid b. Muhammed, Kitâbu'l-İhtiyârât fi şerhi'n-Nukâye, Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr.: 214.
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, Keşfu'l-hafâ, I-II, Beyrut 1351.
- Ahîzâde, Yusuf b. Cüneyd, Zahîretü'l-ukbâ fi şerhi Sadrişşeri'ati'l-uzmâ, Süleymaniye Ktp., Turhan H. Sultan, nr.: 106.
- Aksarâyî, Abdurrahman, İmâdü'l-İslâm (sad. Mehmed Rahmi), İstanbul 1990.
- Alâeddin Esved, el-İnâye fi şerhi'l-Vikâye, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr.: 1383.
- _____, Künûzü'l-envâr fi şerhi Rumûzi'l-esrâr, Nuruosmaniye Ktp., nr.: 1334.
- Atar, Fahrettin, Fıkıh Usûlü, İstanbul 1988.
- Aydın, Hakkı, İslâm Hukuku ve Molla Fenârî, İstanbul 1991.
- Bedreddin Simâvî, Câmiu'l-fetâvâ, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr.: 400.
- _____, et-Teshîl fi şerhi Letâifi'l-işârât, Süleymaniye Ktp., Rşd., nr.: 213.
- Bilge Mustafa, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1984.
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, el-Cami'u's-sahîh, I-VIII, İstanbul 1981.
- Cici, Recep, Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları (basılmamış doktora tezi), MÜ SBE, İstanbul 1995.
- Cin, Halil- Ahmed Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, I-II, Konya 1989.
- Devletoğlu Yusuf, Manzum Vikâye Tercümesi, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr.: 1571.

- Fahredden Rûmî, Ferâidü'l-leâlî, Süleymaniye Ktp., Karaçelebizâde, nr.: 177.
- Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza, Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli'ş-şerâyi', I-II, İstanbul 1288.
- _____, Şerhu's-Sirâciyye, Süleymaniye Ktp., Giresun, nr.: 117.
- Hallâf, Abdulvehhâb, Teşrii İslâm Tarihi (trc. Hüseyin Algül), İstanbul 1971.
- Hamidullah, Muhammed, İslâm Hukuku Etüdleri, İstanbul 1984.
- el-Hudarî, Muhammed, İslâm Hukuk Tarihi (trc. Haydar Hatipoğlu), İstanbul 1974.
- _____, Usûlü'l-fıkıh, Beyrut 1969.
- İbn Kâdî-i Ayasluğ, Şerhu'l-Mecma', Süleymaniye Ktp., Laleli, nr.: 995.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, es-Sünen, I-II, İstanbul 1981.
- İzmîrî, İsmail Hakkı, İlm-i Hilâf, İstanbul 1330.
- İznîkî, Kutbuddin Muhammed, Mukaddime, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr.: 1927.
- Kâfiyeci, Ebû Abdillâh Muhyiddin b. Süleyman, Kitâbu'l-Ferah, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr.: 3577/2.
- _____, Hülâsâtü'l-akvâl, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr.: 525.
- _____, Kitâbu Vecîzi'n-nizâm, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr.: 1743.
- _____, Neşâtü's-sudûr fî şerhi Kitâbi'l-Ferah, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr.: 1480.
- _____, Seyfu'l-mülûk ve'l-hukkâm, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pş., nr.: 1353/2.
- Kara Sinân, Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr.: 866.
- _____, Zeyyinu'l-Menâr, Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr.: 373.
- Karahisârî, Hattab, Şerhu Manzûmeti'n-Nesefî fî'l-hilâf, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr.: 1044.
- Karaman, Hayreddin, Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1974.
- Karamânî, Muslihuddin Mustafa, Şerhu'l-Mukaddime, Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde, nr.: 631/5.
- Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn, I-II, İstanbul 1941.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâünnehir İslâm Hukukçuları, Ankara 1976.
- Kerhî, Ubeydullah b. Hüseyin, er-Risâle, İstanbul ts.
- Kirmastîzâde, Molla Yusuf b. Hüseyin, el-Veciz fî'l-usûl, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., nr.: 797/1.

- _____, Zübdetü'l-vusûl ilâ umdeti'l-usûl, Topkapı Sarayı, III. Ahmed, nr.: 1270.
- Kutbuddinzâde, 'İkdu's-semin, Süleymaniye Ktp., İbrahim Ef., nr.: 246.
- Mecdî Efendi, Hadâiku'ş-Şakâik, İstanbul 1989.
- Molla Hüsrev, Dürerü'l-hukâm fi şerhi Ğureri'l-ahkâm, I-II, İstanbul 1330.
- _____, Mir'âtü'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vusûl, Köprülü Ktp., nr.: 527.
- _____, Risâletü'l-velâ, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Pş., nr.: 2795/4.
- Muhammed Yusuf Musa, Fıkh-i İslâm Tarihi (trc. Ahmet Meylânî), İstanbul 1973.
- Musannifek, Hâşiyetü't-Telvîh, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr.: 1951.
- _____, Kitâbu'l-Hudûd, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr.: 3631/4.
- _____, Şerhu'l-Hidâye, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr.: 637.
- Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, el-Câmi'u's-sahîh, I-III, İstanbul 1981.
- Şerefüddin Kırımı, Şerhü'l-Menâr, Süleymaniye Ktp., Esad Ef. Medresesi, nr.: 63.
- Seyyid Ali Komenâti, el-Înâye fi şerhi'l-Vikâye, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr.: 1887.
- Sinân Paşa, Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr.: 538.
- Taşköprizâde, 'İsâmuddîn Ahmed b. Muslihuddîn, eş-Şakâiku'n-nu'mâniyye (thk. Suphi Furat), İstanbul 1985.
- Togan, Zeki Velidi, Umûmi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1984.
- _____, Osmanlı Tarihi, Ankara 1972.
- Ya'kûb Paşa, Hâşiye alâ Şerhi'l-Vikâye, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr.: 1116.
- ez-Zerka, Mustafa Ahmed, el-Fıkhü'l-İslâmî fi sevbihî'l-cedîd, Dımaşk 1959.
- Zeydan, Abdülkerim, İslâm Hukukuna Giriş (trc. Ali Şafak), İstanbul 1976.